

Syrly toslamalaryň pidalary: Garganyň gözü inerde

Category: Ertekiler, Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Syrly toslamalaryň pidalary: Garganyň gözü inerde

► 2: GARGANYŇ GÖZİ INERDE

Meniň öňümde ençeme bigünä bendeleriň täleýini tersine öwren tomlaryň 13 sanysy dur. Ýöne nomerleri boýunça olaryň sany 15 bolmalydy. Olaryň galyňlaram, orta galyňlykdakysam, ýukaraklaram bar. Emma galyňlary ýukalaryndan köp. Göwnüme bolmasa, olaryň sahypalaryny agdaryp ugranymdan soň birki sagat wagt geçip-geçmäňkä biri gelip: "Bagışlaň" diýip, olary alyp ötägitjek ýalydy.

Gelip alyp giden bolmady. Wagt geçendigi sebäpli giden sahypalary, göýä diýersiň, iriň kültän köne ýara elimi degren ýaly örän seresaplylyk bilen agdarýaryn. Göwnüme bolmasa, syýa bilen, galam bilen, maşynka bilen ýazylan her bir setiriň aňyrsyndan iňňildi, gaýgy-hesret, söz bilen beýan edip bolmajak ahy-nala eşidilýän ýalydy.

Olary okadygyňça köp zatlar äşgär bolýardy. Dünýä parhsyz garaýan sarymtyk sahypalary yzly-yzyna agdaryp başlanyňda içi garaňkyrap duran tutusy kabinetlerdw günäsiz adamlara kast etmek üçim oýlanyp tapylan "Türkmen Azatlygy" baradaky ideýanyň şu ýerde döräp, soňra bolsa ol elhenç ideýanyň ertekilerdäki her deminde adam ýuwudýan aždarha öwrülendigine şaýat bolýarsyň. 37-nji ýylyň elhenç wakalaryny ýatladýan aždarhaly şol ertekide herehet edýänler hakyky janly adamlar bolman, hyýaly adamlar bolan bolsady, onda "Dildüwüşýänleriň gizlin guramasy" baradaky toslama gyzykly detektiw ýaly bolup görnerdi.

Bu tutumlaryň başlangyjy 1930-njy ýylyň başlarynda "Magaryfçylar" guramasynyň oýlanyp tapylan wagtyndan başlandy. Ol oýlanylyp tapylan guramanyň neşteriniň ýiti ujy "türkmen

intelligentleriniň milletçilik meýilli wekillerine" tarap gönükdirilýärdi. Wagt geçdigiçe ýurdy "hyýanatly pikirli" adamlardan arassalamak baradaky ideýanyň çarhy aýlanmasyny çaltlandyrýardy, çaltlandygyça onuň elhenç tolkuny gara ýylan ýaly owsun atyp, ýurtdaky düzgüne tankydy nazar salýanlara jeza bermekde ýetjek derejesine ýetipdi... Agzyň degeninden soň işdäň açylýandyr diýlip ýone ýere aýdylmandyr ahyryn.

"Respublikada ilki Magaryf Halk Komissary, soňra Türkmen döwlet neşirýatynda bölüm müdiri bolup, Türkmenkult-a ýolbaşçylyk eden Kümüşaly Böriýewiň M.Çokaýew tarapyndan ýolbaşçylyk edilýän "Türküstan milli birleşigi" guramasynyň Maşatdaky filialyna başlyklyk edýän Sadretdin han Şarypow bilen gatnaşygy barmış diýen habaryň daşary ýurtdan gelip gowuşmagy, onuň assyrynyk bilen yzarlaagyna sebäp bolupdy.

Dogrudanam, patyşa Russiýasy tarapyndan ezilen türki halklar XX asyryň başlarynda gurply döwletleriň biri bolan Türkiye (Osmanly döwleti) bilen ýakynlaşmaga meýil edýärdiler. Kysmaty birmeňzeş bolan halklaryň milli däp-dessurlarynyň, dilleriniň ýitip gitmeginden howatyr edýän tatarlaryň, gazaklaryň, türkmenleriň, özbekleriň we beýleki halklaryň akyllı-başly wekilleri türki halklaryň birikmek, jebisleşmek ideýasyna uýýardylar. Buhara sowet halk respublikasynyň hem-de Türküstan respublikasynyň täze ýolbaşçylarynyň türki halklaryň birleşme ideýasyny durmuşa geçirmek babatda eden synanyşyklary güýcli garşylyga duçar bolup, olaryň hemmesi jezalandyrlypdyr.

Ýone onuň bilen hem türki halklarynyň birleşme ideýasy ýitip gitmändi. Mejbury ýagdaýda daşary ýurda gitmeli bolan akyllı-başly adamlar ol ideýanyň ugrunda erjellik bilen göreşyärdiler. M.Çokaýew Parižde "Yaş Türküstan" žurnalyny çykaryp, onuň sahypalarynda türki dilli milletleriň birikmek ideýasyny öňe sürýärdi. Türki milletleriň birikmegi baradaky ideýa onuň garşysyna göreşyänleriň gonjuna gor guýýardy.

Şol döwürde gep K.Böriýewiň daşary ýurda gidenler bilen arabaglanyşygynyň bardygy baradaky toslamada-da däldi. Bu ýerde gep K.Böriýewiň 1918-nji ýylда Kokant awtonomiýasyny jar eden M.Çokaýew bilen birwagtalar aragatnaşygynyň bolanlygyndady. Indi Çokaýew çekistleriň elýeterinden

uzakdady, K.Böriýewiň bolsa halan wagtyň bokurdagyndan penje urmak boljakdy. Hakyna seretseň, ol graždanlyk ұşundan öňem, soňam daşary ýurda gidenler bilen aragatnaşyk etmändir. Ýone Döwlet Syýasy Uprawleniýesiniň organlarynyň bu hakykata ynanaşlary gelenokdy. Sebäbi üstünden düşen adamlarynyň daşary ýurtlar bilen gatnaşygy bolsa, olar üçin amatly boljakdy.

K.Böriýew ýaly uly şahalardan ýapyşylandan soň, ol köp zatlaryň "üstüniň açylmagyna", geçirilýän derňew işleriniň örüsiniň giňemegine ýardam beripdi. Sebäbi onuň tanyş-bilişleri, gatnaşyk edýänleri köpdi. Olara magaryfçylar, edebiýatçylar, žurnalistler, dil bilimi ugrunda işleýänler O.Wafaýew, S.Tureýew, S.Musaýew, A.Gulmuhammedow, M.Geldiýew, B.Kerbabaýew, G.Burunow, A.Bekjanow [1] we ýene-ýeneler girýärdiler.

Öz işine wepaly konrrazwedkanyň işgärleri olaryň häkimiýete garşıy hiç hili iş alyp barmaýandyklary barada aýdýanlaryna ynam etmeýärdiler. Sebäbi olar Staliniň ýoredýän syýasatyna, esasanam milli mesele baradaky syýasatyna salgy berlişi ýaly düşünmän, olar barada özbaşdak pikir ýoredip, ol pikirleri hem resmi ýerlerde aýdýardylar. O.Wafaýew köp wagtdan bări şüphe astyna düşen adamdy, rewolýusiýadan öń ol Buharanyň medresesinde okapdy. Soňra Stambul uniwersitetiniň (Darulfünun) ýuridiki fakultetini tamamlapdy, graždanlyk ұşy ýyllarynda bolsa, general Nury Paşanyň goşunynda ofiser bolup ýören wagty Bakuwy basyp alypdy.

Gadyr bilmez Wafaýew diýsäni! Sowet häkimiýeti oña ýokary wezipeleri ynandy. Oňa ilki Aşgabat oktug sudunyň, soňra Daşhowuz okrug sudunyň başlygy boldy, oňa şolar ýaly wezipeler berilse-de, göwni hoş bolman TK (b) P MK-nyň alyp barýan syýasatyny tankytlap, belent mertebeli adamlaryň yüzüne ýakımsız sözler aýtmaga het edipdi. Özi bolsa ýerli metbugatda "pantürkistlikde" hem-de "milletçilikde" aýyplanyp tankyt edilende ýokuş görýärdi. Özüni tankyt edenlere jogap ýazanda bolsa, ony hiç ýerde çap etmändiler. [2]

Bu ýagdaý Wafaýewde nägilelik döredipdi. Onuň tebigaty gönümel hem-de gyzmarak bolandygy üçin, nägileligini gizlejek hem bolmandy. Onsoň onuň aýdýan sözleri gep çöpleýän gulaklaryň

duşundan geçip gitmeýärdi.

Bu bolsa resmi organlarda Wafaýew barada ýaramaz pikirleriň döremegine sebäp bolupdy, ýaramaz pikir diňe bir ol hakda döremän, eýsem onuň dosty hem-de obadaşy Muhammet Geldiyewiň hem garşysyna döräpdi. Muhammet Geldiyew dil ugrundan görnükli alymdy, öz döwrüniň ýokary düşünjeli adamlarynyň biridi. Ol elipbiýiň latynlaşdyrylmagyna garşı çykyş edýärdi. Şol wagtlar dilçileriň, edebiýatçylaryň hem-de taryhçylaryň arasynda haýsy elipbiýe geçilmelidigi barada güýcli çekeleşik dowam edýärdi. Birnäçeleri latyn elipbiýine geçmelidigini tekrarlap aýaklaryny diräp durýardylar. Başga birnäçeleri bolsa, latyn elipbiýine geçmek türkmen halkynyň gadymdan gelýän medeniýetinden, asyrlar boýy dowam edip gelýän taryhyndan, taryhy baýlyklary bolan ýadygärliklerden daşlaşdyrjakdygyny, sebäbi olaryň hemmesiniň arap elipbiýinde dörändigini, indi oña dönüklik etmeli däldigini aýdýardylar.

M.Geldiyew täze giriziljek bolunýan elipbiýi ýeriksiz hasap edip: "Bolşewikler arap elipbiýini ýatyryp, yslam dinini Türküstan halkynyň aňyndan gysyp çykarmaga synanyşyk edýär" [3] diýipdi.

Şol wagt elipbiýi üýtgetmek derwaýys zatmyka? Halkyň taryhy, ruhy gelip-çykyşyny onuň ýadınydan çykartmak üçinmikä? Halkyň geçmişe geleňsiz garamagy üçinmikä? Türkmenleriň akyllı-başlı adamlary arap elipbiýini ýatyrmagyň türkmenleri we türki halklary muslimanlaryň asyrlar boýy gazanan baýlyklaryndan daşlaşdyrmak üçin edilýändigini oňat bilyärdiler. "Könesi bolmadygyň täzesi bolmaz" diýipdirler. Geçmiş bolmadyk halkyň geljegi hem bolmaly däldi.

Ol döwürde türki dilli halklaryň medeniýetine örän güýcli zarba urlupdy. Gruzinleriň hem-de ermenileriň elipbiýini üýtgetmek hiç kimiň kellesine-de gelenokdy. Gruzinler bilen ermeniler häzirem ata-babalarynyň ulanyp gelen elipbiýini ulanyp gelýärler (janlary sag bolsun, milli medeniýetleriniň pajarlap ösmegi üçin ulansalar oňat edýärler). Stalin Gruziýanyň patyşasy bolup oturanyndan rus patyşasy, ähli Russiýanyň imperatory bolanyny gowy gördü. Yönet her niçigem bolsa, Gruziýanyň döwlet dili gruzin dili bolupdy. Bize bolsa

mekdebe gatnap başlan döwrümizden uly abraýa we synpy teoriýa salgylanyp, diňe buržuaz döwletlerde ýerli milletiň döwlet dili bolandyr, sosialistik döwletlerde beýle zat bolmaz diýlip beýnimize guýulýardy. Biz hem sosialistik döwlet gurýanlygynyz sebäpli, öz dilimiziň döwlet dili bolmagy barada umyt hem etmeýärdik.

Göz-görtele adalatsyzlyk edilýärdi: haýsy hem bolsa bir halk barada gürrüň edilende onuň aýratynlygy, milli özboluşlylygy göz öňünde tutulýardy, başga birnäçe halklar barada gürrüň edilende bolsa, ol hakda kelam agyz söz hem aýdylmaýardy. Ol halklarda aýratynlygam, milli özboluşlylygam düýbünden ýok ýalydy. Bu zatlaryň üstesine-de ol halklaryň üstünden hökmürowanlyk ýöredilip, olaryň milli mertebesi kemsidilýärdi. Bu syýasat esasanam Orta Aziýadaky türki dilde gepleýän halklaryň garşysyna ulanylýardy, sebäbi ol syýasat bu ýerdäki muslimanlary dünýä yüzünüň muslimanlaryndan çetleşdirmek üçin edilýärdi. Bu işi DSU-nyň organlary alyp barýardy. Olar ýurduň ähli ýerine ygtyýarly ellerini uzadyp bilyärdiler, hatda partiýanyň ýolbaşçylary hem olaryň diýenine däl diýip bilenokdylar. Bütin ýurtda bolşy ýaly, Türkmenistan SSR-inde DSU bilen IIHK partiýanyň üstünden gözegçilik edýärdi. Jeza beriji organlar hiç hili günäleri bolmadyk adamlara, ilki nobatda kommunistlere hiç hili päsgelçilik görmän jeza berýärdiler.

Akylly-başly, hatly-sowatly adamlar kanuna sygmaýan bu eden-etdiliğiň garşysyna göreşmäge synanyşýardylar. Ýöne ol synanyşyk örän gowşakdy, ýöwseldi, olar sanlyja adam bolup, bu syýasatyň nädrogrudygy, kanuny däldigi barada gürrüň edýärdiler. Ýöne ol pikiri batyrgaýlyk bilen jar etmäge bogunlary ysanokdy. Diňe ýygnaklärda çykyş edenlerinde ýa-da metbugat üsti bilen bu syýasatyň ýaramazdygy duýular ýaly çalaja ýaňzydýardylar. Arapçany ýatyryp latynça geçmäge garşıy çykyş etmek hem hökmürowan syýasatyň ýerli medeniýetiň bilini bükmeginiň öňünü almaga edilýän synanyşykdy.

Hökmürowan syýasatyň hiç bir kada sygmaýan örän gödek ýerleri barada ençeme gezek taraşlanylan, sypaýyçylyk bilen edilýän bellikler hem tankydy diýseň ýigrenýän jeza beriji organlaryň

hüsgär nazaryndan sypmaýardy. Özbaşdak pikir etmäge ukyby bolan adamlaryň irginsiz yzarlanmagy moral we psihiki taýdan çydap bolmajak ýagdaý döredýärdi. Paltasy daşa degen intelligensiýanyň wekilleriniň birnäçesi başyny alyp daşary ýurtlara gitmäge mejbur bolupdy. Olar kem-kemden üstlerine abanyp gelýän gara bulutdan heder edip gidýärdiler. Sowatly adamlaryň hemmesi şübhe astyndady. Eger bir adam daşary ýurda gitmek barada çalaja ýaňzydaýsa, şol adam şol günüň özünde tussag edilip sürgüne iberilýärdi. Daşary ýurda gaçyp gidenleriň hemmesi ideologiá taýdan jenaýatkär, watana dönük ýa-da içaly hasaplanýardy. Watanyň dönükleri bilen bolsa uzak gürrüň edilip durlanokdy. Duşman boýun egmelidi ýa-da ýok edilmelidi.

Magaryfçylar bilen iş salyşýanlar Wafaýewiň gaçyp gitjekdigi barada hiç zat bilmeýärdiler, hatda DSU-nyň gyl gymyldasa bilýän operatiw işgärleri hem bu gezek ahmal galypdylar. Wafaýew 1930-njy ýylyň dekabr gjeleriniň birinde Eýrana geçipdi. M.Geldiýew hem onuň bilen bile gitmeli. Emma ýürek agyrysy tutup, ol duşuşyk üçin bellenilen ýere baryp bilmändi. Şondan soñ köp wagt geçmänkä-de ol ýürek agyrysyndan aradan çykypdy.

Garaşylmadyk wagt bolan bu waka operatiw işgärleriň rewolýusiýa garşıy iş alyp barýan milli guramanyň bardygy baradaky durmuşdan üzñe toslamasynدا aýdylýan zatlaryň nädogrudygyny ýüze çykarypdy. Ol toslamada Wafaýewe daşary ýurtlara gidenler bilen aragatnaşyk saklaýan adamyň roly berlipdi. Ol bolsa ýurdy taşlap gaçyp gitdi. Eger ol gizlin guramanyb wekili bolýan bolsa, onda aç-açan gaçyp gitmezdi ahyryn. Her bir zäheriň garşysyna has güýcli zäher tapmak şol ýyllar üçin ýoň bolupdy. TSSR-iň DSU-nyň operatiw işgärleri öz familiýasynyň deregine "B" lakamyny ulanan Polýakowyň ýolbaşçylygy astynda Eýrana gaçyp giden Wafaýewi ele salmak maksady bilen ol ýere ibermek üçin agentleri taýýarlamak işine girişipdi.

Gaçyp gideni ele salmak barada geçirilen işler aýratyn detektiw waka bolany üçin ol baradaky gürrüni soňa goýalyň. Ýakyn wagtda geçiriljek uly işlere taýýarlyk görlüp ýorlen

wagty ýene bir adatdan daşary bir waka bolupdy. 1931-nji ýylyň iýul aýynda A.Gulmuhammedow biken bakuwly aspirant Kahraman Karakaşly serhetden geçjek bolanlarynda ele düşüpdirler. "A.Gulmuhammedow ele düşen badyna öz janyna kast etdi" diýlip aýdylýardy. Dogrusyny aýtsaň: "ele düşen badyna öz janyna kast etdi" diýen söz birnäçe ýyldan soñ şol wakany derňän derňewçilerde-de şübhe döredipdi. Her niçigem bolsa, şol wagt bolan zatlar bussur-ýassyr edilipdi. Ýone welin onuň neneňsi ölendigi baradaky şübhe henize çenli dowam edip gelyärdi. Belki, ol "gaçjak bolup synanyşda öldürilendir?" "Gaçjak bolup synanyşdy" diýen söz dogrumyka ýa toslamamyka? Onsoňam Karakaşly diýilýän adam onuň ýanynda nähili peýda bolduka? A.Gulmuhammedow ýaly esli ýaşan tejribeli adam onuň ýalyalar bilen şeýle howply işe baş goşarmyka? Bu ýerde bize bir topar çaklamadan başga zat galmaýar. Ýone welin biziň üçin bir zat belli: eger Gulmuhammedow gaçyp gitmegi ýüregine düwen bolsa, onda oňa özünden başga hiç kim kömek edip bilmezdi. Ol hem edil Wafaýewiň gidişi ýaly assyrynyk bilen giderdi. Eger ol beýle bolsa, onda ol hem edil Wafaýew ýaly Türkmenistanyň kontrrazwedkasynyň alyp barýan işine ikinji urgy bolardy. Bu bolsa respublikadaky "şübheli adamlary" bakyp ýören ýiti gözü "çopanlara" abraý getirmezdi. Bu edilen işde ýöntemlik, ýalana ýakynlyk bolsa-da, operatiw işgärleri jogapkärçilikden halas edipdi, eger ol gaçyp giden bolsa, organ işgärleriniň birnäçesiniň başy gowga galardy, ozal iň wepaly işgärleriň bir topary şeýle ýagdaýa düşüpdirler. Belki, Wafaýew gaçyp gideninden soñ A.Gulmuhammedowyň bu ýerde etmeli işleriniň göwrümi ulalandyr, belki, ol "rewolýusiýa garşıy göreşyän milli gurama" diňe bir magaryfçylary çekmän, eýsem türkmen intelligensiýasynyň beýleki gatlaklaryny hem çekip, onuň güýjuniň we täsiriniň has artmagy ugrunda göreşip başlandyr. Operatiw organlar her edip, hesip edip öz mertebelerine çirk gelmez ýaly etmelidi...Şondan soñ şeýle bir tutha-tutlyk başlandy welin, heý, diýip-aýdar ýaly däldi. Şeýle edilmese, kim bilýär, türkmen intelligensiýasynyň ählisiniň daşary ýurda gaçyp gidäýmegem ahmal ahyryny.

- [1] Şol ýerde, t 12, sah 221;
- [2] Şol ýerde, t 12, sah 222;
- [3] Şol ýerde, t 4, sah 173.

Taryhy makalalar